

ONTWRICHTING EN ONTZETTING¹

*Exodus 32: 25, 26*²

I³

Dat de Naam 'grondeloos' en tegelijk 'in het midden' is, dat de inhoud van de Naam de nabijheid van JHWH is en dat de nabijheid in daden zich voltrekt, kan uit vele verhalende gedeelten van het Oude Testament geïllustreerd worden. Exodus 32-33 biedt zich wel als bijzonder aan juist vanwege de innige ineensluiting van Naam, nabijheid en daad.

Ineensluiting naar de wezenlijke strekking van de verkondiging, ook vanwege de schakels van het verhaal. Hier komt het voor de tolk-en-getuige wel zeer op het vertellen uit. De context moet hier *breed ter sprake* komen.

II

Het verhaal, dat we uiteraard niet vóór kunnen doen, heeft echter ook knooppunten die in 'theologische' thesen kort kunnen worden aangegeven en zo geheel op het plan van de verkondiging houden of alsnog kunnen verheffen. In het *berith* [verbond] wordt de *bevrijding* bevestigd. Dat geldt van Israël exemplarisch. Maar héél het verhaal van Gods daden op aarde is door de wil tot bevrijding gekenmerkt. Het leven is bedreigd door de doodsmachten: het zwaard en de pest en de hongersnood. De mensen zijn in een benauwenis door de verdrukking van hun oversten en hun naasten. JHWH is *principeel niet aan hun zijde*. De 'uitleiding' uit Egypte is een gebeuren dat pars-pro-toto staat en als een preludium van alle échte geschiedenis. God schept ruimte, stelt in de ruimte van zijn verbond hen die in de kosmische ruimte zijn prijsgegeven. Dit laatste is juist de 'benauwdheid' (*tsara*) onder de Machten (vgl. 1 Samuel 10: 9, Psalm 9: 10, Jona 2: 2, Psalm 22: 12, Job 5: 19, Jeremia 14: 8: "O Hoop van Israël, Zijn bevrijder in tijd van benauwdheid!").⁴

¹ Tekst overgenomen uit het derde deel van K.H. Miskotte: *Als de goden zwijgen – over de zin van het Oude Testament*. Amsterdam: Holland 1956, 289-295. Van deze teksten zegt Miskotte in het 'Voorwoord' (5): "Het derde deel bevat een aantal 'schetsen', ze zijn niet bedoeld als preek-schetsen, ze zijn gedacht als *marginaria*, kanttekeningen op de commentaren. Ze bevatten overwegingen die kunnen overleiden tot het kerugmatisch en vooral ook didactisch werk waarvoor de tolk-en-getuige in de tegenwoordige situatie komt te staan." Miskotte citeert de Bijbel uit de NBG-vertaling van 1951 of varieert daarop. De tekst van deze schets is alleen aangepast wat betreft spelling, archaïsmen en interpunctie. De oorspronkelijke annotatie is overgenomen en aangevuld. Aanvullingen in de tekst en binnen noten tussen vierkante haken.

² De tekst luidt: "Daar Mozes zag, dat het volk teugelloos was – want Aäron had het den vrijen teugel gelaten, tot spot voor hun tegenstanders – ging Mozes staan in de poort van de legerplaats en zeide: Wie is voor den HERE? Die kome tot mij! En tot hem verzamelden zich al de Levieten."

³ *Oorspronkelijke voetnoot*. Literatuur: S.R. Hirsch: *Pentateuch-kommentar* II. [Frankfurt a.M.: Kaufmann 1867-1873.] Bruno Baentsch: 'Exodus' in: *Handkommentar zum Alten Testament*. [Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1903] M. Buber: 'Het geloof van Israël' in [C.J. Bleeker en G. van der Leeuw]: *De godsdiensten der wereld* I. Amsterdam: Meulenhoff 1955] 'Exodus' in: *Die Botschaft des Alten Testaments*. [Stuttgart: Calwer 1953-1959] Edmond Fleg: *Moïse* [Paris: Gallimard ⁵]1928.

⁴ *Oorspronkelijke voetnoot*. Vergelijk de volgende plaatsen in Bubers vertaling:

Ps. 74: 12: Ist doch Gott mein König | von ureinst her | der Befreiungen wirkt im Innern des Erlands.

Jes. 33: 2: Du, sei günstig uns... sei nun auch uns Befreiung in der Stunde der Drangsal.

Ps. 88: 2: Du | Gott meiner Befreiung | Tages schreie ich | in der Nacht auf dich zu.

III

De bevrijding uit Egypte is een bevrijding uit de benauwenis van de 'sjeol' [het dodenrijk]. JHVH heeft zich als de éne Bevrijder in de geslotenheid van de kosmos geopenbaard. Hij dééd het niet alleen. Hij wás zo, Hij is zo: dat wordt bevestigd in het verbond en verzegeld in de Thora, waarvan alle geboden maar één zin hebben: *blijf bij uw Bevrijder*. Door dát te doen vertegenwoordigt gij alle volken en zijt zelf een teken in het midden van de aarde. Uit de ontsteltenis voor de willekeur van goden en machten uitgeleid zal er vrede zijn in het verbond. Maar hier in Exodus 32 vraagt de bevrijde, de beschermde, de bondgenoot: *maak* ons een God, die onze gids voor ons uit kan zijn. Niet een ánder, nee, wij bedoelen: JHVH, die ons uit Egypte heeft uitgeleid. Maar ánders, namelijk zo dat ons niet meer overkomen kan dat onze leider (Mozes) in het donker verdwijnt en wij zonder 'Weisung' zijn. De Bevrijder is zichtbaar, behalve in zijn daden, ook in zijn gezanten. Als die ook onzichtbaar worden ontstaat een aanvechting. Op het heilig dier staande of rijdende is de onzichtbare godheid ons nabij met zijn Kracht, als het vliegen van de storm en het vlagen van het zaad van de aarde, van de dood en van de bronst, van de veelvoudige Oermacht, zoals de *gojim* die verstaan.

IV

De Naam is in het woord present, maar dat is 'uitgesproken' onzichtbaar en bij tijden door een nadrukkelijk zwijgen omringd. En wie dat niet verdraagt, die kan bevangen worden door een *horror vacui*,⁵ die komt tot het ontzettende: de prijsgeve van het enige dat hem van de prijsgegevenheid had gered, de greep naar de 'verfügbare' godheid. "Daar verzamelde zich het volk", maar het is het tegendeel van de *kahal* [gemeente/gemeenschap]. De ontzetting is reeds óver hen, al speuren zij nog niets anders dan vervoering. De gouden ringen uit de oren van de vrouwen en zonen en dochters! Het beeld gegoten, de jonge stier. De liturgische bezwering: "dit is uw godheid, o Israël" en het altaar daar gebouwd. Het feest, de dans voor JHVH, het morgenoffer en de uitbrekende orgie (vers 6)... Mozes ijlt naar beneden – nee, hem wordt het gezegd, maar hij doet het nog niet. Er gebeurt zoveel nu tussen de Bevrijder en zijn gezant: dreigen en pleiten, het wemelt van de kostbaarste antropomorfismen: JHVH laat zich "strelen", laat zich vermurwen (vers 11), de Heer laat zich vermánen: "denk aan Abraham, Isaäk en Jakob, uw knechten" (vers 13). En God zegt: "uw volk, dat *gij* hebt opgevoerd", alsof het een eigenmachtige opstand van de horde van Israël was geweest onder aanvoering van een rebellenleider! Alsof Hij zich terugtrekt en de 'heilige' historie doet ineenzinken als een waan, tot zij een gewone geschiedenis van opstand en volksverhuizing is geworden van *anno dazumal*.

Dit is de ontzetting bóven de ontsteltenis van de Machten waaraan wij prijsgegeven zijn, dit is de ontzetting van het verraad van het verbond, het verbond met de Bevrijder, dit is de ontzetting van Gods *Afkeer*. Als hij "toort", herroept Hij de reeds volbrachte bevrijding. De Wet is genade omdat het verbond genade is, en het verbond is genade omdat de bevrijding

Jona 2: 2v.: Ich rief aus meiner Drangsal zu IHM | und er antwortete mir | ich flehte aus dem Bauche des Grufftreichs... die Wasser umtobten mich | bis an die Seele | mich umringte die Abgrundflut... zu den Wurzelschnitten der Berge | sank ich hinab | des Erdland, seine Riegel | auf Weltzeit hinter mir zu – du hobst aus dem Schlamme mein Leben | Du mein Gott.

⁵ Latijn: afschuw van de leegte.

het meest eigenlijke werk is van Hem die daar heet: Ik zal zijn die Ik zijn zal. Leven is bedreigd leven. God is de Toekeer ter bevrijding van het door de benauwenis bedreigde. Zijn Afkeer doet de pijlers van de hemel beven, de fundamenten van de aarde schokken. Hij die op de *cherubim*⁶ woont, keert zich af van de karikatuur van zijn majesteit. Wat zal de Afkeer van deze afkerigen anders kunnen inhouden dan de herroeping van het nieuwe begin, de uitdelging van de schijnbaar voorgoed begonnen bevrijding van de schijnbaar-uitverkorenen?

V

Het behoort tot het *geheimenis* van JHVH dat Hij zich *afhankelijk* stelt van een nieuw begin op aarde. Zoals met Noach een nieuwe godsgeschiedenis beginnen zou, zo zal Israël (verworpen als de volken in de Zondvloed) met de ‘man Mozes’ een nieuwe geschiedenis beginnen. Want het is Gods wezen voort te leven in het bevrijden: een nieuw volk zal er zijn, de ‘kinderen van Mozes’, die wil ik tot een groot volk maken (vers 11). En nu schijnt de gezant getrouwer dan de Bevrijder, en de dienaar verloochent zijn voorrecht terwijl de Heer stáát op zijn recht. Mozes is werkelijk middelaar en hij pleit voor Israëls bestaan en toekomst. Hij wil niet de nieuwe stek zijn. Hij wil niet dat de ontzetting onder de Ontzetting van Gods Afkeer worden verdelgd – maar ten slotte ómgekeerd: hij biedt zichzelf aan: delg *mij* uit Uw boek, uit Uw voornemen, werp mij uit mijn bestemming in de chaos. En het aangrijpendste: precies met hetzelfde woord waarmee de profeten roepen: bekeert u, zo roept hier Mozes (in het mysterie van de plaatsbekleding handelende voor Israël maar ook voor God) *tot JHVH*:⁷ bekeer U, *keer óm*, kom tot Uzelf, kom tot Uw eigenlijke daden, de daden van Uw rechterhand (om met Luther te spreken). Keer om! Heb berouw! Kom tot inkeer! Denk aan Uw eed! – “En JHVH kwam tot berouw” (vers 14). Dat is de grote daad, de oerdaad, grondeloos en in het midden. Er is geen *Fatum*, waaraan de Heer onderworpen zou zijn, er is geen wezenswet die Hem gevangen zou houden, er is geen doodsmacht van de onveranderlijkheid in God: Hij *is* zijn eigen Levensontwerp.

VI

En het verhaal gaat voort: de gezant en middelaar daalt neer (de overgeleverde tekst put hier uit een andere bron, maar de redacteur heeft de geestelijke waarde van het samengaan van deze bronnen bevroed als heilswaarheid). En nu ziet hij die pleitte vóór Israël (meer of min *in abstracto*) hoe het daar in de vlakke concreet toegaat. En nu – *imitatio Dei* van binnenuit – werpt hij de heilige tafelen van de wet te gruis op de aarde. Ontzetting! Hij hoort: “nicht ist es Schall des Gesanges des Triumphes (der ‘*Obmacht*’), kein Schall des Geschreis der Niederlage (der ‘*Ohnmacht*’, der Panik), Schall des Reigengesanges hör ich (von Berauschten. Septuagint).” – JHVH wil het volk verdoen, omdat het te slecht is voor de

⁶ De dragers van Gods heerlijkheid op het ‘verzoendeksel’ van de ark van het verbond.

⁷ *Oorspronkelijke voetnoot*. “Moses kann es, weil er aus tiefstem, innerstem Einswerden mit dem Liebeswillen und den Heilsgedanken Gottes redet und unter Berufung auf seine unverrückbar festgelegte Zusage. Er kann es, weil er damit rechnet, das Gott kein starres Prinzip unabänderlicher Vorherbestimmung, kein ehernes Schicksal ist, sondern ein lebendiger Gott, der umdenken, Reue empfinden und Beschlüsse ändern kann... Nicht aus Wankelmütigkeit vermag er solches, sondern auf Grund seiner Unwandelbarkeit, die eins ist mit seiner schöpferischen Freiheit.” H. [Hellmuth] Frey: *Das Buch der Gegenwart Gottes unter seiner Gemeinde*. [Stuttgart: Calwer 1953], 106.

geschiedenis van de bevrijding. Mozes wil de Thora verdoen, omdat die te goed is voor een volk dat, nauwelijks gered uit de 'sjeol' van de benauwdheid, zich distantieert van zijn Bevrijder. – Zoals zo vaak is, voor een ogenblik, naar de maat van de religie, de mens edeler geweest dan God, want Deze is steeds 'menselijker' dan de mens.

Nu ontvlamt de toorn van de man en hij werpt de heilige tafelen te pletter en het beeld van God wordt tot stof gestampt onder zijn dreunende voeten (vers 20), vulkanisch breekt de ijver voor JHVH uit – en *het is menselijk wat hij doet, maar krachtens de visie van God, zoals het goddelijk was wat God deed, maar gevat in de menselijke 'ommekeer'*. Als God in de hoogte reeds 'berouw heeft', is de middelaar beneden nog en weer in de trance van de verontwaardiging. Aäron wordt ter verantwoording geroepen als *de* verantwoordelijke: 'Gij hebt het volk tot zo grote zonde gebracht' en 'wat heeft dit volk u gedaan, dat ge deze ontzetting hebt teweeg gebracht, waarbij heel de zin van het geroepen volk is opgeheven, de bevrijding principieel is herroepen'. Aäron verdedigt zich: gij kent dit volk, dat het in het boze ligt, zij hebben het geëist en... "da kam dieses Kalb heraus" (vers 24). Het is alsof *anonieme machten* het volk en hem hebben gedreven.

VII⁸

En nu pas komt de *ontknoping*, vers 25 en 26: "Mosche sah dasz es losgezäunt war (auszer Zucht geraten war), denn entzäunt hatte es Aharon, zum Gezichsel bei ihren Widersachern" (tot een sissend leedvermaak, grijnzende spotreactie, hier en voor altijd en onuitwisbaar). Zo is de mens, de religieuze, zelfs al is hij uitverkoren! Liever is hij óf gebonden óf losbandig dan bevrijd, liever is hij onder de Machten in benauwenis of mét de Machten in de chaos dan thuisgebracht in het verbond. Toen riep hij (niet als dreiging maar als nodiging om een antwoord van ommekeer los te strelen dat beantwoorden zou aan Gods berouw): "Wer für JHVH ist, her zu mir" ('*mi lejahwe elai*'). Dat betekent niet maar: wie het ééns is met het Jahwisme, zelfs niet: wie zich acht tot de JHVH-gemeente te behoren, maar: wie zich *uitstrekt* naar JHVH, om in zijn bedoeling te delen. Zijn bedoeling is van eeuw tot eeuw bevrijding teweeg te brengen uit alle benauwenis van de Machten. *Wie verklaart zich solidair met de geschiedenis? Wie gaat mee in de dynamische beweging, los van de Machten, vrij van de goden? Wie vermant zich en heft zich op uit zijn religieuze wispelturigheid, wie schaamt zich voor de uitspatting?*

VIII

"Toen schaarden zich om hem alle zonen van Levi" (vers 26). Alle, dat is mooi! Maar alleen déze stam treedt aan: dat is een bevestiging van de ontzetting, een bezegeling van de eigenmachtigheid, een volharden in het verraad. De overgrote meerderheid blijft onbewogen, verstarde in verwarring en achterdocht. Is het omdat de daden van de leider: de verplettering van de heilige tafelen én van het godsbeeld, verwarring stichten? Is het omdat het godsoordeel met het 'vloekwater' (Numeri 5: 17v.) angst en achterdocht wekt? Wat kan nog baten als de bevrijding door de bevrijden wordt veracht en de uitverkorenen hun eigen verkiezing verwerpen? Het zijn desperate gebaren die Mozes maakt. En het beslissende, de *kreet: mi lejahwe elai!*, die toch in wezen een nieuw aanbod is, een nieuwe werving waarin

⁸ In de editie van 1956 ontbreekt dit paragraafnummer.

Gods Ommekeer zich uitwerkt, wordt niet meer in vrijheid gehoord. Op de plaats weliswaar, de “deur der legerplaats”, zetelt naar oude zede het gericht. Toch, in plaats van het vonnis komt hier de nodiging zich uit te strekken tot JHVH, zijn bedoeling te delen, gemene zaak te maken met de geschiedenis die Hij, bevrijding brengende en het verbond stichtende, is begonnen.

Het verhaal dat de Naam in zijn voortgang, in gericht en genade, vertolkt, gaat nu ten einde in dit zwijgen van de mensen, dit zwijgen dat érg(er) is dan de orgieën waaruit zij nauwelijks zijn ontwaakt. Deze onverschilligheid is het dieptepunt: zij geeft aan dat de uitverkorene zijn eigen verkiezing wil verwerpen, en de verworpen verkiezing zal het einde zijn van alle gangen van de bevrijding.

IX

Het woord (hier de roep: wie bij JHVH wil horen, omdat hij weet dat hij Hem reeds toebehoort) stelt opnieuw voor de beslissing. En na de stilte waarin het besluit van de harten talmt in de geboorte als een doodgeborene – barst het gericht uit over de gemeente of over de *rebell(en)* (hetgeen hier hetzelfde is). Het is een gruwzaam zwaardgericht. De drieduizend die vallen zijn niet schuldiger dan de anderen. Ze worden tot een teken gesteld van de verwerping van de degenen die hun verkiezing verworpen hebben. Het is geen amok, en geen extreem geval van kerkelijke tucht. Het verhaal heeft, na al de verstrengeling van motieven, deze rand als een ‘*einmalig*’ vóórteken van de *laatste Ernst*. De laatste ernst is het jongste gericht. Over de wereld? Over de gemeente! “Het oordeel begint bij het huis Gods” (1 Petrus 4: 17).

X

“Blijf bij uw bevrijder” – ziedaar de ruisende, dragende orgelpunt⁹ van het verhaal. Tegen alle godheid en majesteit en *Macht-an-sich* kan men rebelleren. En wie is ‘uitgeleid’ als Israëel *moet* zelfs rebelleren. De rebellie wordt noodzakelijk gevoed uit de steeds aanwezige ambivalentie van de natuurlijke religie. Maar tegen onze Bevrijder te rebelleren en zich te hullen in een bevreemd zwijgen, wanneer, in abundante genade, de weg tot ommekeer, tot een enkele stap, tot een enkel gebaar dat zich uitstrekt tot de Heer opnieuw wordt geópend – dat is een onherroepelijk einde, dat moet de tegenpool zijn van de zélf-herroeping van God, het barre menselijke tegenbeeld van zijn lichtend goddelijk ‘berouw’.

Maar nog is ‘onherroepelijk’ een voorbarig woord. Het verhaal gaat vóórt. En wat verteld is, blijkt gestempeld als ‘*Zwischenfall*’. En wat wij verder *horen* maakt dat wij nergens een einde *zien*. De Naam is nabij. En steeds weer zullen ze “mijn Naam op de kinderen Israëls leggen” (Numeri 6: 27v.). Want de *deemoed* van God blijft, zolang de dagen onder de hemel duren, zijn meest wezenlijke majesteit.

⁹ Orgelpunt: in de muziek een lang aangehouden of herhaalde toon waaromheen zich andere stemmen vrijelijk bewegen.